

Олександр ВОЛЬФ

**РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ТРАДИЦІЇ У ЮВЕЛІРНОМУ
МИСТЕЦТВІ ПОДНІПРОВ'Я
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ П'ЯТИПАЛЬЧАСТИХ ФІБУЛ
ДНІПРОВСЬКОГО ТИПУ)**

У статті розглядаються різні типи орнаментів на пятипальчастих фібулах регіону Середнього Подніпров'я на початку раннього середньовіччя. Автор пропонує свою інтерпретацію орнаментальної символіки, на основі якої атрибуєє приналежність зазначених прикрас тим чи іншим племінним групам (слов'янам, германцям, сарматам чи іншим кочовикам).

Ключові слова: ювелірне мистецтво раннього середньовіччя у Східній Європі, фібули, Дніпровський регіон, ранні слов'яни, германці, візантійський Крим.

Олександр ВОЛЬФ

**РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ ТРАДИЦИИ В ЮВЕЛИРНОМ
ИСКУССТВЕ ПОДНЕПРОВЬЯ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ПЯТИПАЛЬЧАСТЫХ ФИБУЛ
ДНЕПРОВСКОГО ТИПА)**

В статье рассматриваются разные типы орнаментов на пятипальчатых фибулах региона Среднего Поднепровья в начале раннего Средневековья. Автор предлагает свою интерпретацию орнаментальной символики, на основе которой атрибутирует принадлежность упомянутых украшений тем или иным племенным группам (славянам, германцам, сарматам или другим кочевникам).

Ключевые слова: ювелирное искусство раннего Средневековья в Восточной Европе, фибулы, Днепровский регион, ранние славяне, германцы, византийский Крым.

Oleksandr WOLF

**THE EARLY MIDDLE AGES TRADITIONS IN THE JEWELLER'S
ART OF DNIEPER REGION
(ACCORDING TO THE CLASPS WITH "FIVE FINGERS"
OF DNIEPER TYPE)**

The article deals with the ornaments on the clasp's shields with "five fingers" of Dnieper type in the 6-th – 7-th centuries. The author consider possible to determine according to the ornaments the ethnic accessory these adornments in the Eastern Europe.

Key words: Jeweller's Art in the Early Middle Ages in the Eastern Europe. Clasps. Dnieper Region. Eastern Slavs. Germans. Byzantine Crimea.

У VI-VII ст. Середнє Подніпров'я населяли різноетнічні групи. З них слід виділити панівну групу – антів. То ж вони були? Йордан вказав, що в басейні

р. Вісли жили венети і від них відокремилися анти, які зайняли територію між Дністром і Дніпром [11, с. 107, 109]. Це підтверджує свідчення Прокопія Кесарійського, що анти жили на північ від утрігурів, які кочували поблизу Азовського моря [11, с. 244]. Заархеологічними матеріалами антибулиносіями Пеньківської культури. Вони займалися тваринництвом, землеробством і ремеслами [4, с. 686]. Знайдено землеробські знаряддя і прикраси, а також ливарні форми для прикрас V-VI ст. (с. Бернашівка, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.). У них виготовляли пряжки, наконечники пасків, п'ятипальчасті фібули, нашивки-лунниці, солярні нашивки, петлі-кріплення для прикрас, дзвоники, трикутні та дзвоноподібні підвіски [23, с. 53-55, мал. 16-17, с. 57, мал. 18, с. 59, мал. 19, с. 61, мал. 20, с. 63, мал. 21, с. 64-65, мал. 22-23].

Перші роботи про ранньосередньовічне ювелірне мистецтво Східної Європи з'явилися у 20-х роках ХХ ст. О. Спіцин пропонував називати знайдені прикраси „старожитностями антив”. Г. Корзухіна наприкінці 30-х років ХХ ст. розпочала систематизацію прикрас [28, с. 350], але її працю було надруковано лише в 1996 р. [35]. Було сформульовано декілька точок зору на походження пальчастих фібул Середнього Подніпров'я. Їх вважали прикрасами аланів (Г. Корзухіна, Є. Горюнов, Д. Березовець) [12, с. 23; 26, с. 81-82], кутрігуро-болгар (Д. Чаллань, М. Артамонов, В. Кропоткін) [22, с. 23; 12, с. 23], аварів (Д. Ласло) [22, с. 23], слов'ян (О. Спіцин, Б. Рибаків, П. Третьяков) [22, с. 23], готів (де Бай, В. Салін, Т. Арне, І. Піоро, І. Гаврітукін) [22, с. 23], балтів (А. Кузьмін) [36, с. 133]. Деякі вчені вбачали в аланах (Д. Березовець) [39, с. 33; 24, с. 31], слов'янах (Б. Рибаків) і балтах (А. Кузьмін) [36, с. 133] русів писемних джерел. А. Кузьмін пропонує бачити в них згаданих Йорданом ульмеругів (острівних ругів) [3, с. 70, 194, прим. 64]. Прокопій у „Війні з готами” писав, що „руги є одним з готських племен” [7, с. 265], тобто германцями.

Останніми роками претендентів, причетних до створення прикрас у Східній Європі, обмежено слов'янами, германцями й аланами. Адже у II-IV ст. на території сучасної України жили носії Черняхівської культури: германці, слов'яни і сармати. Це сприяло культурним запозиченням, в тому числі і в знаковій системі. Крім того, дослідниками одягу кочівників було встановлено, що фібули не були їхнім атрибутом. [24, с. 39]. У похованнях на території Угорщини (Хірд біля Печа, пох. 206; Сігетсентміклош на о. Чепель, пох. 14) окремі фібули було зафіксовано поряд з тазобедренними кістками [18, с. 108 мал. 3]. Цю територію у VI ст. займали авари й частково кутрігуро-болгари.

У жіночих похованнях аланів III-VII ст. в Аpsилії – Цибіліумі (Абхазія) знайдено по три фібули: дві – на плечах, одна – на грудях, а в деяких – по дві фібули. Усі поховання – інгумації у витягнутому положенні на спині [20, с. 173-182]. Таке ж поховання виявлено 1896 р. в с. Староселечку на Чигиринщині. В ньому знаходилися одна п'ятипальчата і одна антропоморфнозооморфна фібули [35, с. 374 № 68, с. 673, табл. 23, № 1-2].

Германці й слов'яни до прийняття християнства спалювали померлих. Готи Криму навіть в умовах поширення християнства у VI-VII ст. зберігали язичницький звичай тілоспалення (Чуфут-Кале, Аромат, Скелясте, Цукрова Голівка) [14, с. 41-42; 39, с. 109]. Тому реконструкція жіночого одягу епохи язичництва у германців і слов'ян базується на писемних джерелах:

1. Германський жіночий одяг. Тацит констатував, що загальним для всіх є короткий плащ, застібнутий пряжкою або, за її відсутністю, шпилькою [1, с. 65]. За Плінієм Старшим „уся Галлія носить льняні тканини”, як і їхні зарейнські вороги [1, с. 53]. Про германських віщунок – супровідниць воїнів у походах – Страбон писав, що вони були „у полотняних, застібнутих (фібулами) мантиях, в мідних поясах та босоніж” [1, с. 40]. Тацит наголошував, що компонентом германського одягу була одна фібула, а за Страбоном – дві, які носили на святковому одязі. І. Вернер вважає, що жіночий костюм германців завжди мав парне число фібул [12, с. 25; 18, с. 104]. Цьому суперечать зображення жіночого одягу XVI ст. та записи фризського хроніста Уббо Емміуса 1616 р., які свідчать, що жінки носили на грудях одну велику бляху з 4-ма, 6-ма, 8-ма або 12-ма крапками [19, с. 269, 566-567, мал. 107, 109-110].

2. Східнослов'янський жіночий одяг. Перший опис жіночого одягу слов'ян міститься у джерелі X ст., де зазначається, що жінки „прикріплювали на груди кільце із заліза, срібла, міді чи золота, відповідно з коштами їхніх чоловіків. У кожному кільці – коробочка (шкаралупоподібна фібула за Й. Геррманом), у деякого ніж, теж прикріплений до грудей” [51, с. 249-250]. Жінки кріпили фібулу по центру грудей, а накидки X ст. були схожі на корзна, коци, котиги [33, с. 244], І. Вернер вважав, що слов'яни V-VI ст. скріплювали одяг фібулою з правого боку, біля паска [18, с. 107-108, мал. 3]. Крім того, на слов'янському жіночому одязі могло бути й дві фібули.

Поховання з двома фібулами в центральній і східній частині України датуються V-VII ст. Найбільш ранне (друга половина V ст.) виявлене у с. Волобуївці на Сіверському Дінці з фібулами типу Косіно [34, с. 24]. До VI ст. відноситься поховання № 2 Компаніївського могильника, відкритого О. Бодяньським 1960 р. у Кобеляцькому районі на Полтавщині з фібулами, прикрашеними виїмчастою емаллю [37, с. 88, 92 мал. 4]. Однак більшість поховань досліджено з порушенням правил фіксації матеріалу. Це могила, обстежена наприкінці XIX ст. В. Данилевичем і Є. Мельником на околиці с. Буди та хут. Березівка Охтирського пов. Харківської губ. У ній знайдено дві пальчасті фібули. Одна з них, на думку автора, зроблена в боспорській ювелірній традиції. Її верхній щиток прикрашено двома спіралями і трикутником у техніці гранчасто-виїмчастої різьби, за аналогією з візерунком на верхніх щитках боспорських фібул підгрупи Б, вид IV, підвид IV А, варіант 11. Центральна частина її ніжки декорована на зразок боспорських фібул підгрупи А, вид II, варіанти 2, 4. В Боспорі (Керч) такі вироби виготовлялися у V – першій половині VI ст. [32, с. 454, 404-405 мал. 3 № 3, 17]. Брак опису поховання дало підставу деяким дослідникам сумніватися у вірогідності

факту знахідки фібул в одному кургані [35, с. 649 табл. 59 № 1-2, с. 402 № 82 – 1, 2]. Така ж доля спіткала Мартинівське поховання на Канівщині. Фібули з нього були куплені у селян 1897 р. Н. Бранденбургом і продані пізніше в музей до Петербурга [35, с. 597, табл. 7 № 5-6, с. 359 № 27, 1-2]. У похованні, виявленому 1930 р. в с. Смородіно Грайворонського р-ну Курської обл., знайшли 4 фібули: 3 п'ятипальчасті та одну з бордюром з пташиних голів [35, с. 402 № 83, 3-4, с. 650, табл. 60 № 12-13].

Подністров'я. За висновками І. Винокура та Г. Якубовського населення Середнього Подністров'я підтримувало тісні зв'язки зі Східним Прикарпаттям, Середнім Подунав'ям і Мазовєю, де були розповсюджені „мазуро-германські” пальчасті фібули (Й. Вернер, Х. Кюн) [23, с. 156-157]. Згідно з Нестором, Ulrich й тіверці сусідили з Дунаєм [9, с. 210]. Слід погодитися з реконструкцією використання пальчастих фібул у Подністров'ї, запропонованою І. Винокуром і Г. Якубовським [23, с. 157 мал. 51].

Середнє Подніпров'я. В цьому районі були розповсюджені фібули груп ІА, ІА/В, ІВ/С, ІІА, ІІІ [24, с. 38], а також антропоморфнозооморфні і з бордюром у вигляді пташиних голів. Область виготовлення двоголових зооморфних фібул обмежувалася нижньою течією р. Рось, верхів'ями Тясмину, Сулою і Середнім Подніпров'ям до Переяслава Руського (ядро Руської землі за Б. Рибаківим) [46, с. 84-85]. Населення Подніпров'я підтримувало відносини з жителями південної частини Молдови й Олтенії (Румунія), де в третій чверті I тис. існувала слов'янська культура типу Іпотешти-Кондешти-Чурел [23, с. 157; 44, с. 189]. Далі зв'язки сягали земель Банату (Румунія), де жили гепіди, та південної частини Паннонії (Угорщина), - місця поселення лонгобардів [7, с. 350; 22, с. 157; 50, с. 283]. В такому разі, не викликає заперечень наведена Б. Рибаківим реконструкція комплексу поляно-руських прикрас VI ст. [46, с. 77]. Та це не стосується висунутої ним гіпотези про носіння полянами фібул у двох варіантах: боспорських – променями донизу, а дніпровських – променями вгору [23, с. 159; 48, с. 88]. Мабуть, боспорські фібули потрапляли до Подніпров'я як подарунки, військовий трофей або посаг нареченої, в цьому разі, германського походження. Не можна заперечувати і можливість виготовлення боспорських фібул у Подніпров'ї майстрами з Боспору, які оселилися там добровільно під час мандрівок або, можливо, як полонені [13, с. 21; 52, с. 297].

На Лівобережжі Дніпра фібули знайдено не лише в скарбах, але й у похованнях. Там набули розповсюдження п'ятипальчасті фібули лінії ІС, ІІІ, ІV [24, с. 38]. У зв'язку з цим не викликає заперечень реконструкція деяких функцій предметів Гапонівського скарбу, реконструйованого І. Гаврітухіним та А. Обломським [24, с. 236 мал. 57].

Вдруге германці з'явилися у Північному Причорномор'ї в період ДЗ (450-480/490 рр., Я. Тейлер) і ДЗ/Е (470-500/510 рр.). Їх можна вважати за ангескірів, згаданих Йорданом і вказаних М. Казанським як германців [34, с. 24], або ругів (А. Кузьмін). З цією групою племен пов'язують трупопокладення з парною кількістю фібул на території Пеньківської культури [25, с. 278-279].

Подністров'я
За І. Винокуром і
Г. Якубовським

Середнє Подніпров'я
За Б. Рибаківим

Лівобережжя Дніпра
За І. Гаврігуніним та
А. Облюмським

Її носії не були ізольовані, контактуючи з іншими слов'янами, провінційно-візантійським і германським населенням. Але зразками для дніпровських майстрів стали не провінційно-візантійські фібули типу Ачар-Істрія, а готогепідські [27, с. 195-198], хоча, за свідченням Прокопія, гунни та анти під час нападів на провінції Візантії брали в полон до 200 тис. осіб [8, с. 57-58]. Серед полонених могли бути майстри-ювеліри, але характерних для провінційно-візантійського стилю фібул у Подніпров'ї немає, за деякими винятками.

За однією з гіпотез мода на п'ятипальчасті фібули у Південно-Західному Криму (країні Дорі) поширилася у результаті прибуття у Причорномор'я ангескірів. У 20-40-х рр. XX ст. існувала думка, що північні межі культури Суук-Су (кримських готів) сягали Києва і Полтави [48, с. 66]. Прете А. Якобсон вважав, що п'ятипальчасті фібули дніпровського типу були південно-кримським імпортом, який потрапляв у Подніпров'я в результаті економічних або політичних зв'язків [12, с. 23]. Безсумнівно, питання про перебування готів у Подніпров'ї потребує подальшого вивчення, і головними матеріалами про традиційну культуру германських груп у Східній Європі досі залишаються готські пам'ятки Криму. Серед них виділяється могильник Суук-Су поблизу Гурзуфа. Археологічні роботи на його території розпочалися у 1903 р. під керівництвом Н. Репнікова та Н. Макаренка. Тоді було розкрито 99 поховань, які нараховували 149 похованих – 88 чоловіків і 61 жінку, включаючи 15 підлітків [14, с. 31, 41]. Судячи з цих матеріалів, лише дорослі жінки одягали накидки, кінці яких скріплювали на плечах двома фібулами. Виняток становить склеп 155, де обидві фібули знаходились у похованні дівчинки. Вчені звернули увагу на те, що всі фібули розташовувалися променями донизу [14, с. 43]. Б. Рибаків відмітив також, що в ранніх шарах Суук-Су містилися парні двопластинчаті фібули, а в пізніх – різнотипні дніпровські [14, с. 36]. Крім Суук-Су, поховання з фібулами

відкриті у Лучистому, Баклі (розкопки А. Айбабіна), Скелястому, Цукровій Голівці тощо [14, с. 35].

Порівняння дніпровських фібул Південно-Західного Криму з фібулами Мартинівки на Дніпрі дозволили синхронізувати їх з IV-м періодом Суук-Су та часом розповсюдження на Україні поясів з бляхами у формі псевдопряжок, час побутування яких датується 641-668 рр. [14, с. 37]. Усі фібули дніпровської групи та Південно-Західного Криму можна віднести до типів – I «С», III, характерних для Лівобережжя Дніпра, та I/II, розповсюджених у Середньому Подніпров'ї [24, с. 37-38], і поєднати цю закономірність з існуванням держави Велика Болгарія на Лівобережжі Дніпра та Приазов'ї.

Про ремісничі центри Східної Європи і зараз існують лише загальні уявлення. Так, у 40-их роках ХХ ст. можливим осередком виробництва всіх східноєвропейських фібул окреслювалася зона Поросся, де на той час, здавалося, були знайдені усі необхідні типи їх „еволюційного ряду” [48, с. 78]. Однак, пізніше Б. Рибаків, В. Пудовін, А. Амброз та О. Приходнюк визначили лише Пастирське городище як можливий район виробництва як пальчастих, так і антропоморфнозооморфних фібул [42, с. 103].

Першу класифікацію п'ятипальчастих дніпровських фібул здійснив І. Вернер. Він виділив три типи за орнаментациєю: 1. – II A з «S»-подібним орнаментом; 2. – II B з «S»-подібним орнаментом та решіткою, або з орнаментом у вигляді кола та решітки; 3. – II C з орнаментом у формі кола. До третьої групи були зараховані і багатоголові фібули (з бордюром з пташиних голів). А. Айбабін корегував цю класифікацію, віднісши до першої групи фібули з орнаментом у вигляді кола, до другої – фібули з «S»-подібним орнаментом, до третьої – багатоголові фібули [12, с. 22]. Він систематизував багатоголові фібули, виділивши серед них два типи – двоглаві зооморфні та власне багатоголові, і запропонував поділити кожен тип на два варіанти, відповідно до форми ніжки [12, с. 25-26]. О. Гаврітухін та О. Обломський застосували цю методику стосовно п'ятипальчастих фібул, розділивши їх на чотири типологічні лінії за формою ніжки з урахуванням класифікації І. Вернера. Це знайшло відображення в позначеннях I A/B, II B, III B/C, I/II B/C тощо, а також вплинуло на висновок про формування стилів дніпровських фібул за східногерманськими традиціями [24, с. 36-37, 47].

Зовсім по-іншому досліджував питання Б. Рибаків. Порівнявши керченські та дніпровські фібули за показниками: срібло – бронза; спіралеподібний або «S»-малюнок – концентричні кола [48, с. 67-68], він виділив у дніпровських фібулах два варіанти – Канівський (пальчасті, або променеві) та Пастирський (птахоголові) [46, с. 71-72]. Далі він дав пояснення обох варіантів: у Канівському варіанті щиток з п'ятьма променями означав небо, вузький щиток – землю, а візерунок на обох щитках (спіралі й кола) – солярні знаки як символи „білого світу” [47, с. 205-206]. На фібулах пастирського варіанту вузький щиток містив чоловічий образ в оточенні змій [46, с. 81] або образ змія з повернутими в його бік головами птахів [47, с. 205-206]. Змія символізував підземне божество, яке сприяло родючості. А. Амброз доводив, що антські

майстри, на відміну від германців, перестали робити на другій парі виступів вузького щитка пальчастих фібул (ближчої до напівкруглого щитка) звірячі голови і замінили їх візерунком з концентричними колами або «S»-подібним малюнком [14, с. 46; 24, с. 36].

Ці магічні символи, можливо, використовувалися не лише з естетичною метою в „ритмічному порядку” [24, с. 37], але і як обереги. Це символічні знаки – руни, які германці винайшли, мабуть, у Північному Причорномор’ї у II-IV ст. і пізніше принесли їх у Шлезвіг, Фюнен і Йотланд (О. фон Фрісен) [45, с. 117]. Фібули не були винятком серед прикрас, на які наносили руни. На це вказує рунічний напис на одній з них: „Босо різав руни для тебе, Далліна, він дав (фібулу)” [40, с. 12]. Крім того, руна „Інгуз” і руна „Гебо” вирізані у вигляді рисок на щитках пятипальчатої фібули з Пастирського городища, виявленої під час розкопок В. Хвойки в 1898 р. [35, с. 375, 380-381 № 55, с. 587 табл. 29 № 6, с. 619 табл. 29 № 6]. Вираз „різати руни” має відношення і до рун, вирізаних у вигляді рисок, і до крапчастих ідеограм. Г. Вірт дійшов висновку, що давньгерманський рунічний ряд був утворений шляхом поєднання крапок зіткнення на шестипроменевому або восьмипроменевому

колесі 1. 2. 3. = колесо року, утворене з кола „Крода” та руни „Юл”) [19, с. 221-223].

Аналіз фібул, наведених Г. Корзухіною, показав, що знаки „Одала”, „Інгуз”, „Іса”, „Ір”, „Хагаль”, „човен з головами лебедів” у поєднанні з колом з крапкою, колом або крапкою, хрестом, заштрихованим прямокутником належать до германської знакової системи. Поодинокі зображення знаків-символів можуть вказувати і на місцеве, слов’янське походження.

Човен з головами лебедів. У розумінні германців лебідь був птахом, який з початком темряви останнім покидав материк і з появою світла першим повертався з-за моря після зимового сонцестояння [19, с. 238]. Він символізував птаха-душу, що проводжав мертвих і ніс життя [19, с. 249]. Зображення човна з лебедями та бога Крода з піднятою та опущеною рукою у вигляді літери «S» виявлено на могильних плитах по лінії Макленбург-Штірія-Північна Італія [19, с. 251-252, 259-260, 550, мал. 55-59]. Г. Вірт вказує, що зображення човна з головами лебедів на речах, знайдених за межами Німеччини, є свідченням міграції германських племен [19, с. 239, 249-250, 255-256, мал. 69].

Руна „Одала”, „odal” або „adil” символізувала „життя Боже, яке знову з’являється з рідної землі, від предків, щоб її берегли і передавали”. Іноді символ матері-землі зображали курсивною „S” – символом Крода з піднятою й опущеною рукою. Одяг матері-землі іноді прикрашала подвосна руна „Одала”. Її застосовували й у весільних обрядах для позначення сплетіння рук молодят. Нерідко цю руну поєднували із зображенням зимовосонячного поховального човна у формі лебедя [19, с. 243, 247, 251-252, 257, 262].

Руна Молодшого Футарка „Інгуз” або „Інг” - „народжений кимось, походить від когось” [19, с. 230, 272] означала материнську утробу та зимове сонцестояння. Як і руну „одал”, її поєднували з лебедем, а також шістьма сонячними крапками (руна „хагель”) [19, с. 241]. На розі для питної води з Західної Фрісландії XVI ст. (музей Лееувардена) зображено руну „хагель”, що піднімається з руни „інг” у поєднанні з хрестом (роком), що означало символ давнього племені інгевеонів [19, с. 231, 539, мал. 10 а, 10 б]. Застосовували їх у випадку жіночого безпліддя, чоловічого безсилля або неврожаю.

Руна Молодшого Футарка „Юр” або „Ір” , ім'я „Тіс” – остання, 16-та руна бога Уля, зимового бога епохи Едди, яка символізувала зимове сонцестояння. Нижня частина трьох коренів Дерева Світів, з яких з'явилися три діви, що „судять людям долі, ми називаємо їх норнами” [5, с. 34; 19, с. 286, 288]. Руна є невід'ємним атрибутом при зображенні сонячного корабля мертвих на поховальних урнах у Данії та Північно-Західній Германії. Карбувалася на поховальних монетах-брактеатах під назвою „Уль”, „Алу”, „Хаг-Алу” [19, с. 234-235]. Згідно з міфологічною традицією, новий рік мав відродитися з руни [19, с. 291-292], коли святкують „Великий Юл, свято мерців, свято духів предків і тих, хто відродився, свята дітей” [19, с. 288].

Руна Старшого та Молодшого Футарка „Іса” I, ім'я „Лід” [40, с. 115-116], можливо, і подвійний „одал” (два кільця вказують на зимове та літнє сонцестояння). Згідно з джерелами раннього середньовіччя, знак міг тимчасово зупинити діючий процес [40, с. 115-116]. Нерідко подвоєним „одалом” прикрашали одяг. Як правило, знак поєднувався із зображенням човна, який несуть лебеді [19, с. 255 мал. 69].

Руна „Хагаль” (6 крапок) [19, с. 241-242, № 17], ім'я „Той, хто усе оберігає”, або „холодне зернятко” (кристалик льоду та снігу) , з якого виник світ [19, с. 227-228, 255, мал. 66]. Після прийняття християнства цю руну співвідносили з початком травня, коли ще стояли холодні дні. В зв'язку з цим на півдні Нідерландів та в інших місцях влаштовувалися „прохальні походи” селян для захисту полів від лиха, якого може завдати град [19, с. 227].

Крім щитка фібули, знак відомий з мініатюри Радзивіловського літопису „Вибір жертв Перуну” (983 р.), що вказує на його причетність до людської долі. Ймовірно, це був жертвений знак, на якому кожне кільце символізувало певне „сонячне” божество – Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргала і Макошу. Як відомо, 983 р. князь Володимир спорудив їм капище. За однією з версій він запозичив культ Перуна із Скандинавії.

Невизначений символ зустрічається в написах на Кілверському камені та сталевому наконечнику списа, знайденого в ур. Великий Гронд (с. Сушичне

Ковельського пов.) [41, с. 22]. Можливо, знак символізував бога Крода з піднятою та опущеною рукою в період святкування зимового сонцестояння.

Невизначений символ \wedge співвідноситься з літерою „у” чи „У” в написі старовинної гравюри „Готського алфавіту” з „Історії Готії і Швеції” та руничної абетки, надрукованої у праці Арникля 1691 р. в Гамбурзі [41, с. 23, 87-88]. Він зустрічається й у вигляді подвійної виделки (на Кільверському

камені) \wedge [41, с. 22]. На думку Г. Еніхена, символ у вигляді подвійної виделки або незакінченого трикутника був пов'язаний у готів і сарматів з культом мертвих [30, с. 40].

Хрест в колі – символ року та бігу часу часто поєднувався із зображенням човна, який несуть лебеді [19, с. 224, 245, мал. 31, 247, мал. 40]. На думку Ю. Мисько, вміщений на керамічному посуді, цей знак міг слугувати оберегом домашнього вогнища від нечистої сили [38, с. 117].

Коло з крапкою \odot від епохи бронзи означало сонце чи жінку [16, с. 256]. Й у середні віки коло – це сонце, крапка – зернятко, нерідко поєднане з руною „Мадр” Υ , що виростає з нього = „людина”. Як і попередні символи, його поєднували із зображенням човна та лебедів [19, с. 240, мал. 16, № 2, с. 247, мал. 39, 40]. Крім того, з появою у Європі кочівників символ набув ще значення руху вперед і повернення до попереднього місця [15, с. 42]. Крапка – один з найбільш розповсюджених знаків і зустрічається на шатах імператора Генріха II, жіночих головних обручах та фібулах [17, с. 360-361, мал. 231-а, с. 279-280, мал. 192-а, с. 282, мал. 195-в, с. 283].

Заштрихований прямокутник у вертикальному положенні \blacksquare . У незаштрихованому вигляді прямокутник використовували готи. На це вказують написи на Кільверському камені і наконечнику списа III ст. з ур. Великий Гронд в с. Сушичне Ковельського пов. [41, с. 22-23; 45, с. 387]. Заштриховані прямокутники були складовою візерунка, яким германці прикрашали верхню частину ритуального посуду [17, с. 301, мал. 210-б].

Перша група фібул мала на щитках два або три символи: 1) човен із зображенням лебедів; 2) великий знак; 3) малий знак, вміщений у центрі великого знаку. Різноманітність великих знаків обмежена неалфавітним символом, відомим у германців як „Одал”, та руною „Інгуз” (за Молодшим Футарком). У середині цих знаків вміщено: коло з крапкою, хрест, заштрихований прямокутник, руну „хагаль” (шість крапок), „Іса” або подвійний „одал”. У всіх випадках символи в поєднанні з човном та лебедями мають одне значення – символ спасіння, який германці залишали на домовинах своїх предків як символ їх відродження [19, с. 250] (див. додаток I).

Знак „Одал” з хрестом по центру \oplus крім фібул, зустрічається на ромбоподібних гото-гепідських пряжках типу Форлі-Дьюка [13, с. 18] другої

половини VI ст. і кримських пряжках того самого типу VII ст. [14, с. 51-52; 13, с. 20, 19, мал. 3, таб. 2 № 3-6]. На думку А. Амброза, кінці знаку біля основи ромбічної ніжки на пряжках і фібулах закінчувалися головами звірів, з тією різницею, що на фібулах, зазвичай, ці голови позначалися кільцями або „S”-подібними знаками [14, с. 46, 85, мал. 9, № 99-114]. Ймовірно, це голови лебедів, інших птахів чи звірів під час міграцій [19, с. 250].

Крім того, в знак „Одал” вміщували коло та крапку або коло - ; заштрихований прямокутник у вертикальному положенні - ; символ з написів на Кільверському камені та вістрі списа з ур. Великий Гронд - ; символ „Ica” або подвійний „одал” - . В знак „Інгуз” вміщували 6 крапок - . Це поєднання символізувало принесення людської жертви на захист роду.

Друга група фібул не мала поділу знаку на три частини. Всю площину щитка займає один знак. Це характерно і для деяких фібул з бордюром з пташиних голів. Більшість знаків є складовою частиною як германського рунічного алфавіту Старшого і Молодшого Футарка, так і слов'янської рунічної системи. Однак відсутність зображення човна з головами лебедів, характерного для германців, дає підставу розглядати цю групу фібул як слов'янські.

Знак № 1 – I (руна „І” – в перекладі „Вітік”) [41, с. 145]. Знак № 2 – (руна „Ц/Ч” – в перекладі „Чорнобог або Чернітра”) [41, с. 96, 113-115]. Знак № 3 – (можливо, „Алатау”) [41, с. 116-117] (див. додаток 2).

В основу знаку „Чернітра” вкладено поняття „зруйнування старих зв'язків”. „Чорнобога” нерідко зображали як змія [41, с. 96, 114]. Знак „Алатар” мав сакральне значення, на що вказують замовляння: „Слово моє міцне, як білий та гарячий камінь Алатар. (...) На морі, на океані є білий та гарячий (сяючий) камінь Алатар, ніким не віданий, під тим каменем схована сила могутня, і силі немає кінця”. В іншому випадку читаємо: „Хто камінь Алатар з'їсть, той моє замовляння переможе” [31, с. 304-305].

Символами I; ; користувалися також сармати Північного Причорномор'я. Нині ці знаки визнано літерами, якими користувалося населення салтово-маяцької культури [49, с. 65, 101-102]. Знак I символізував чоловічу поведінку, заклик дотримуватися своїх переконань [15, с. 23]. Знак зустрічається на стінках горщиків, знайдених у ряді поховань кургану III-II ст. до н.е. (Сталінград, 1952 р.) [49, с. 169, таб. 180; 25, с. 230], і на горщику з жіночого поховання IV ст. з Алканівського селища (1897 р.). На основі сармато-аланської писемності Г. Турчанинов прочитав „Алканівський напис” як слово „славутіє” [25, с. 354-356].

Третя група – це фібули без зазначених характеристик двох попередніх груп. Наприклад, на щитку п'ятипальчастої фібули, знайденої у кургані (?) поблизу с. Буди і хут. Березівка Охтирського пов. Харківської губ., бачимо у центральній частині лінії, які ділять малюнок щитка на дві частини. В одній частині кільцями нарізані знаки «S» та «», а в іншій – гілки з квітами. В жіночих похованнях у Цибіліумі в Абхазії знаходилися горщики, на стінках яких теж нарізані кільцями поодинокі квіти [20, с. 190, мал. 6, с. 192, мал. 8, с. 195, мал. 11, с. 198, мал. 14, с. 199, мал. 15]. Крім того, знак «» відкрито на вапняковій плиті сарматської доби (фонди Керченського музею) [49, с. 65].

Г. Корзухіна віднесла до антських старожитностей також фібулу з Нижнього Тіроля, на якій викарбовано квітучу гілку за допомогою таких самих кілець [35, с. 704, таб. 114, № 4]. Для Подніпров'я такий орнамент є, швидше, винятком, але він був характерним для сарматів і, можливо, й інших кочівників – мадярів чи аварів [30, с. 39] (див. додаток 3). Таким чином, частина фібул, а це п'ятипальчасті I-IV груп, тип С, В/С та з бордюром з пташиних голів, могла бути вироблена кочівниками (алани, авари, мадяри) на зразок дніпровських [12, с. 25, 195, мал. 16, № 13, с. 196, мал. 17, № 1, с. 199, мал. 20, № 13, 8] без характерної для германців і слов'ян символіки.

Розподіл п'ятипальчастих фібул дніпровського типу на три групи за різновидом малюнка на ніжках відкриває нові можливості у визначенні належності цього типу фібул до вказаних етнічних груп Східної Європи V-VII ст. Запропонована класифікація фібул потребує подальшого вивчення за системою І. Гаврітухіна й М. Обломського. Такий підхід розкриває нові можливості в дослідженні теми культурних і торговельних зв'язків різноетнічних племен Східній Європі доби раннього середньовіччя.

Джерела та література: 1. Древние германцы: Сб. док-тов. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 238 с.; 2. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о галльской войне, о гражданской войне, об александрийской войне, об африканской войне // Записки Юлия Цезаря. Гай Саллюстий Крисп. – М.: Ладомир, 1999. – С. 7-440; 3. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. С.Ч. Скржинской. – М.: Изд-во восточ. литературы, 1960. – 436 с.; 4. Маврикий. Тактика и стратегия // Военное искусство античности. – М.-СПб., 2003. – С. 565-731; 5. Младшая Эдда. – Л.: Наука, 1970. – 256 с.; 6. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // ДГВЕ. – М., 1998. – С. 264-323; 7. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 515 с.; 8. Прокопий Кесарийский. Тайная история. – М.: Веста, 1991. – 96 с.; 9. Повесть временных лет. Т.1. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 405 с.; 10. Радзивилловская летопись. – ПСРЛ. – Т. 38. – Л.: Наука, 1989. – 178 с.; 11. Свод древнейших письменных известий о славянах (I-VI вв.). Ч. 1. – М.: Наука, 1991. – 472 с.; 12. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып.

1. – Симферополь, 1990 – С. 1-86; 13. Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма // КСИА: Средневековые памятники Восточной Европы. – № 113. – М., 1968; 14. Амброз А.К. Юго-Западный Крым. Могильники IV-VII вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. IV. – Симферополь, 1995. – С. 31-88; 15. Бауэр В., Дюмоц И., Головин С. Энциклопедия символов. – М.: Крон-Пресс, 1995. – 503 с.; 16. Бибииков С.Н. Поселение Лука Врублевецкая // МИА. – № 38. – М.-Л., 1958. – 460 с.; 17. Вейс Г. История цивилизации. «Темные века» и средневековье IV-XIV вв. – Т. II. – М.: Эксмо-Пресс, 1999. – 600 с.; 18. Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавинов // СА. – 1972. – № 4. – С. 102-115; 19. Вирт Г. Хроника Ура Линда. Древнейшая история Европы. – М.: Вече, 2007. – 624 с.; 20. Воронов Ю.Н. Захоронения женщин с брошами в могильниках Апсилии (Абхазия) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. IV. – Симферополь, 1995 – С. 173-200; 21. Воспанов А.А. Генезис древнеанглийского рунического письма // Творчество молодых 2001: Сб. науч. работ студентов и аспирантов Гомельского гос. ун-та им. Ф.Скорины. – Гомель, 2001. – С. 170-171; 22. Винокур І.С. Перша ливарна форма для пальчатих фібул // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 23-27; 23. Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 1997. – 200 с.; 24. Гавритухин И.О., Обломский М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М.: Институт археологии РАН, 1996 – 296 с. 25. Галкина Е.С. Тайны русского каганата. – М: Вече, 2002 – 432 с.; 26. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л.: Наука, 1981; 27. Горюнов Е.А., Казанский М.М. К изучению раннесредневековых древностей Нижнего Подунавья (VI-VII вв.) // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983; 28. Горюнова В.М., Щеглова О.А. К публикации работы Г.Ф. Корзухиной «Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье» // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. V. – Симферополь, 1996 – С. 394-351.; 29. Гумилев Л. Открытие Хазарии. – М.: Рольф, 2001. – 413 с.; 30. Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. Тамгообразные знаки северопонтийской периферии Античного мира первых веков нашей эры. – К.: Наук. думка, 1975. – 176 с.; 31. Заговор на любовь // Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия / Собр. М. Забылиным. Репринт. изд. с 1880 г. – Симферополь: Таврида, 1992. – С. 304-305; 32. Засецкая И.П. Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннесредневекового периода // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. VI. – Симферополь, 1998. – С. 394-478; 33. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.: Изд-во восточ. литературы, 1991 – 512 с.; 34. Казанский М. Восточные германцы и Северное Причерноморье во второй половине V-VI вв. // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV-IX вв.): Мат-лы Междунар. конф. 21-27 сентября 1994 г., Симферополь. – Симферополь, 1994. – С. 24-27; 35. Корзухина Г.Ф. Клады и

случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. – Вып. V. – Симферополь, 1996. – С. 352-436, 586-705; **36.** Кузьмин А. Падение Перуна: Становление христианства на Руси. – М: Мол. гвардия, 1988. – 240 с.; **37.** Махно Є. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 87-95; **38.** Мисько Ю. Керамічний матеріал Дніпровського Правобережжя як джерело вивчення східнослов'янського світогляду // ПССІАЕ. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 115-126; **39.** Пиоро И.С. Крымская Готия. – К.: Лыбидь, 1990. – 198 с.; **40.** Платов А. Руническая магия. – М.: Менеджер, 1995. – 142 с.; **41.** Платов А. Славянские руны. – М.: Гелиос, 2001 – 176 с.; **42.** Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. – К.: Наук. думка, 1980. – 151 с.; **43.** Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – К.-Чернівці: Прут, 2001. – 285 с.; **44.** Приходнюк О.М. К вопросу о присутствии антов в Карпато-Дунайских землях // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 180-191; **45.** Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Т.1. – К.: Обереги, 1997. – 1080 с.; **46.** Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 589 с.; **47.** Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 784 с.; **48.** Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.; **49.** Соломоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 179 с.; **50.** Федоров Г.Б., Полевой П.Л. Археология Румынии. – М.: Наука, 1973. – 411 с.; **51.** Херрманн Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Как была крещена Русь. – М., 1989. – С. 241-259; **52.** Щеглова О.А., Родинкова В.Е. Крымские мотивы в «древностях антов» // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Мат-лы IV Боспорских чтений. – Керчь, 2003. – С. 295-298.

УДК: 94 (477.85)“1527/1538”

Олексій БАЛУХ

СТАНОВИЩЕ НА БУКОВИНІ ПІД ЧАС ГОСПОДАРЮВАННЯ ПЕТРУ РАРЕША (1527-1538 РР.) ТА ВІЙНА ЗА ПОКУТТЯ

У статті на основі аналізу джерел і монографічної літератури проаналізовано стан прикордонних військово-політичних відносин Молдавської держави з її сусідами (Польщею, Угорщиною, Туреччиною) у період правління господаря Петру Рареша у 1527-1538 рр., які негативно позначилися на північномолдавських землях (території сучасної Чернівецької області).

Ключові слова: Молдавія, Польща, Буковина, військово-політичні відносини, прикордоння, Петру Рареш, Сигізмунд I.